

TOMÁŠ VORLÍČEK

KOSTEL SV. PETRA A PAVLA V KŘEMÝŽI V SOUVISLOSTECH ARCHITEKTONICKÉ
TVORBY NA DUCHCOVSKO-LITVÍNOVSKÉM PANSTVÍ VALDŠTEJNŮ

1) Křemýž, celkový pohled na obec od jihu. Foto: Tomáš Vorlíček, 2018.

Obec Křemýž se nachází přibližně 4,5 km jižně od Teplic a 6 km severně od Bíliny. Obec je situována na mírně vyvýšenině, která se na jihu místy příkře svažuje do údolí řeky Bíliny. Dominantní krajinný prvek představuje severně od obce zalesněný Ládenský vrch (332 m n. m.), na jihu pak kužel Husova vrchu (266 m n. m.). Intravilánu obce dominuje budova zámku a kostel sv. Petra a Pavla se samostatně stojící zvonící (**obr. 1**). Malebná konfigurace střech kostela vyniká zvláště na pozadí zalesněných kup Milešovského středohoří.

Z pozoruhodného souboru staveb, který v Křemýži vznikl především ve dvou historických obdobích – na počátku 18. století a v první čtvrtině 19. století, bude nadále pozornost věnována periodě první, a to především objektu farního kostela sv. Petra a Pavla. Cílem této studie je poukázat na skutečnost, že tato doposud relativně opomíjená stavba má potenciál využitelný nejen pro uchopení jemného přediva vzájemných společenských i uměleckých vazeb v konkrétním regionu, ale může přispět svou hřívnou i do „velkého příběhu“ české barokní architektury tak, jako řada jiných doposud

opomíjených staveb v severozápadních Čechách – právem někdy označovaných jako „*Terra Sacra Incognita*“¹

Doposud největší odbornou pozornost věnoval Křemýži Petr Macek ve dvou publikovaných studiích věnovaných problematice barokní architektury v severozápadních Čechách² a elaborátu stavebněhistorického průzkumu zámku z roku 1990.³ Ve své studii publikované v roce 2017 autor poukázal na skutečnost možného autorského připsání kostela v Křemýži architektu Marcu Antoniu Canevallemu.⁴ Další významnou práci shrnující problematiku architektonické tvorby na

¹ Předkládaná studie obsahově vychází z textu kvalifikační práce: Tomáš VORLÍČEK, *Umělecké památky Křemýže v období baroka*, bakalářská práce FF UJEP Ústí nad Labem 2021.

² Petr MACEK, *Barokní architektura v severozápadních Čechách*, in: Petr Hrubý – Michaela Hrubá (edd.), *Barokní umění v severozápadních Čechách*, Ústí nad Labem 2003, s. 33–70; Petr MACEK, *Barokní architektura v Podkrušnohoří*, *Zprávy památkové péče* 77, 2017/1–2, s. 74–86.

³ Josef URBAN – Petr MACEK, *Křemýž – zámek čp. 1 okres Teplice. Stavebně-historický průzkum*, Praha 1990.

⁴ P. MACEK, *Barokní architektura v Podkrušnohoří*, s. 79.

2) Zvon z roku 1676 je v současné době deponován na zámku v Duchcově. Foto: Robert Kotyšan, 2020.

duchcovsko-litvínovském panství Valdštejnů, v jejímž kontextu bude problematika v této studii nahlížena, představuje práce Pavly Priknerové.⁵ Opomenout samozřejmě nelze ani příslušné kapitoly doposud nejrozsáhlejší syntézy barokní architektury v Čechách.⁶

V následujícím textu na závěry obou výše uvedených autorů naváží, svou výslednou interpretaci se však pokusím opřít o vlastní studium konkrétního hmotného historického pramene v podobě již několikrát zmíněného kostela sv. Petra a Pavla.

STAVEBNÍK

Iniciátorkou rozsáhlých stavebních aktivit, ke kterým v Křemýži došlo v posledním desetiletí 17. a prvním deceniu 18. století, byla šlechtična Kateřina Alžběta Pachonhay (1642–1713). Než se budeme podrobněji věnovat jejím stavebním aktivitám v podobě výstavby zámku a kostela sv. Petra a Pavla, přiblížíme si život této pozoruhodné barokní šlechtičny, a to na základě nepočetných pramenů, které jsou o jejím životě dochovány.

Kateřina Alžběta Pachonhay byla prvorozenou dcerou plukovníka císařské jízdy Martina de Pachonhay a Johany Magdalény, rozené Kostomlatské z Vřesovic. Pachonhay spojil

⁵ Pavla Priknerová, *Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Horním Jiřetíně v souvislostech valdštejnské stavební činnosti na duchcovském panství*, bakalářská práce FF UK, Praha 2013.

⁶ Petr Macek – Richard Biegel – Jakub Bachtík (edd.), *Barokní architektura v Čechách*, Praha 2015.

svou profesní kariéru se vstupem do habsburské armády. Jeho pluk se pod císařskými prapory zúčastnil mimo jiné bitev u Lützen (1632) a Nördlingenu (1636). U příležitosti říšského sněmu konaného na podzim roku 1640 v Řezně jej císař Ferdinand III. povýšil za vojenské zásluhy do rytířského stavu a současně mu polepšil erb.⁷ Jako mnozí jeho kolegové z řad vojenské šlechty se Pachonhay později usadil v kraji, který mu byl důvěrně znám již z válečných let. Stalo se tak na základě inkolátu uděleného císařem Ferdinandem IV. dne 1. srpna 1648.⁸ O rok později zakoupil Martin Pachonhay panství Tuchořice u Žatce a statek Hetov u Bíliny.⁹ Ves Strkovice mu přinesla věnem jeho choť.¹⁰ V Tuchořicích se oba manželé stali v roce 1666 donátory kaple Nanebevzetí Panny Marie situované západně od obce.¹¹

Po smrti Martina Pachonhay, dne 14. května 1668, zdělila panství Tuchořice Kateřinina mladší sestra Anna Terezie a její manžel Ferdinand Ludvík svobodný pán z Woppingu.¹² Kateřina Alžběta převzala statek Hetov nalézající se jihovýchodně od Bíliny a o rok později zakoupila od Jana Jakuba Pecelia z Aldersheimu panství Křemýž na Teplicku.

Období více než čtyř desetiletí, kdy Kateřina Alžběta Pachonhay spravovala své panství, lze považovat za dobu postupného hospodářského rozkvětu, který se později odrazil i v jejich rozsáhlých uměleckých objednávkách. Za své trvalé sídlo si Kateřina Alžběta Pachonhay zvolila Křemýž. Sedmdesátá léta 17. století se nesla ve znamení postupného zvelebování hospodářství na panství, ke kterému přináležely ještě vesnice Ohníč, Němečky a Dolánky v údolí řeky Bíliny. Rokem 1676 lze datovat zatím Kateřininu nejstarší doloženou donaci v podobě v dílně staroměstského mistra Friedricha Schönfeldta odlitého zvonu (**obr. 2**), který byl zavěšen ve staré zvonici v blízkosti tehdy ještě dřevěného staršího kostela. Zvon zdobily dva reliéfy v podobě Panny Marie a sv. Kateřiny jako donátorčiny patronky.¹³

⁷ Michal Fiala (ed.) *Litterae armorum. Erbovní listiny Národního archivu v Praze*, Praha – Ostrava 2011. Originál erbovní listiny se nalézá v Národním archivu: NA, ČDK, inv. č. 203.

⁸ Ivana Austová, *Býti šlechticem. Šlechtické nobilitace v letech 1627–1657 v českých a rakouských zemích*, České Budějovice 2016, s. 175.

⁹ Tomáš Bílek, *Dějiny konfiskací v Čechách po roce 1618 I. díl*, Praha, 1882, s. 230.

¹⁰ Tomáš Bílek, *Dějiny konfiskací v Čechách po roce 1618 II. díl*, Praha 1883, s. 864.

¹¹ Bohumír Roedel, *Tuchořice, Nečemice a Třeskonice*, Tuchořice 2014, s. 24. Originál pamětní listiny z roku 1666 nalezené r. 1885 při opravě věže v plechové schránce se v současné době nachází na obecním úřadě v Tuchořicích. Za upozornění na tento pramen tímto vřele děkuji PhDr. Bohuslavu Roedlovi.

¹² Poslední odpočinek našel Martin Pachonhay v jedné z krypt karmelitánského kostela sv. Havla na Starém Městě pražském. Srovnej: Kartotéka Augusta Sedláčka, Skříň B, řada B04, zásuvka B 04 C, lístek č. 24.

¹³ SOKA Teplice, FÚ Křemýž, *Liber memorabilium I.*, pag 23. Zvon se dnes nalézá v depozitáři zámku v Duchcově. Existenci dřevěného kostela jako jediný zmiňuje: Anton Mehl, *Blätter zur Geschichte von Krzemusch und Umgebung*, Krzemusch 1923, s. 18.

3) Jižní průčelí zámku po klasicistní přestavbě na veduté W. Raua z alba J. V. Pohlga *Album herrschaftlichen Landsitze und Schlösser im Kaiserthum Oesterreich, okolo roku 1850.* Archiv autora.

Kateřina Alžběta Pachonhay pěstovala četné společenské styky. Dne 1. září 1680 se například účastnila jako host slavnostního vysvěcení kostela sv. Antonína Paduánského v Milešově vedeného litoměřickým biskupem Jaroslavem Ignácem ze Šternberka.¹⁴ Zvláštní pozornost věnovala úctě k milostné sošce Panny Marie Bolestné v nedalekém Bohosudově (Šejnově), který často navštěvovala.¹⁵ Nejvýrazněji se však působení této šlechtičny v Křemýži odrazilo až v závěru jejího plodného života, kdy jí vzorné hospodaření předešlých desetiletí umožnilo realizovat významné stavební podniky v podobě výstavby nového zámku a farního kostela sv. Petra a Pavla.

ZÁMEK

Život Kateřiny Alžběty Pachonhay na Křemýži se po většinu času odehrával v prostředí sídla nepoměrně skromnějšího, jaké představovala zaniklá starší budova lokalizovaná do míst dnešního hospodářského dvora.¹⁶ Jako zámek je sídlo v Křemýži uváděno již v roce 1640 v souvislosti s jeho požárem způsobeným bleskem.¹⁷ Dostí problematický je údaj Schallerovy Topografie, uvádějící v souvislosti se zámkem rok 1693.¹⁸ Zámek se však dle Schallera v Křemýži pouze připomínal. Zdali šlo o novostavbu zámku realizovanou Kateřinou Alžbětou Pachonhay je ale problematické určit.

Jako pravděpodobnější se jeví dobu výstavby nového zámku v Křemýži posunout těsněji k přelomu 17. a 18. století,

hypoteticky mezi léta 1698–1713, horní časovou hranici představuje rok úmrtí majitelky. V období, kdy se Kateřina Alžběta Pachonhay rozhodla realizovat svůj dlouhodobý a z finančního hlediska jistě náročný záměr, probíhala na sousedním duchcovsko-litvínovském panství intenzivní stavební činnost v souvislosti s realizací záměrů zesnulého Jana Bedřicha z Valdštejna (†1694) v podobě výstavby kostela Nanebevzetí Panny Marie v Horním Jiřetíně (vysvěcen 1701) a především zámeckého kostela Navštívení Panny Marie v Duchcově (vysvěcen 1705).¹⁹ Příznivá souhra okolností, za nichž Kateřina disponovala dostatečnými prostředky a na sousedním panství působil jeden z předních pražských architektů v osobě Marca Antonia Canevalleho, mohla mít zásadní vliv na výslednou podobu obou jejích architektonických realizací.

V souvislosti s předmětem této studie je nutné zde podat pouze obecnou charakteristiku tohoto objektu – respektive jeho barokní stavební fáze. Současná podoba zámku v Křemýži je výsledkem několika přestaveb, přičemž k té nejvýraznější došlo mezi lety 1800–1805.²⁰ Klasicistní přestavba v zásadě respektovala dispozici barokního zámku a zvýšila starší stavbu o druhé nadzemní podlaží (**obr. 3**).

Dispozici zámku vymezují dvě základní kompoziční osy. Hlavní hloubková osa prochází v přízemí jižním rizalitem, kam je situován vstup řešený formou drobné chodby zaklenuté valeně s trojbokými výsečemi. Po pravé straně je situováno schodiště. Tuto hloubkovou osu následně protíná příčné situovaná chodba zaklenutá klenbou valenou.²¹ Chodba vymezuje zámeckou dispozici jako dvojtrakt. Hloubková osa následně prochází prostorem vestibulu (saly terreny) na oktogonálním půdorysu. Prostor je zaklenut na čtveřici pilířů.²² Vestibul zde formou trojbokého rizalitu předstupuje před hmotu severního průčelí zámku a obrací se do zámeckého parku (**obr. 4**). Do prvního nadzemního podlaží bylo situováno piano nobile obsahující po obou stranách dispozice dvojici shodně řešených třípokojových apartmánů propojených galerií příčné chodby. Rozlehlou halou, zaujímající prostor jižního rizalitu a část chodby, se vstupovalo do ústředního tělesa oktogonálního sálu, jehož strop byl při mladších úpravách pravděpodobně snížen.²³

V období klíčovém pro vývoj zámecké architektury v českých zemích vznikla v Křemýži pozoruhodná stavba ve formě severoitalské vily suburbany. Její struktura kombinovala tradičnější dvoutraktové řešení zámecké dispozice, do níž bylo zasunuto oktogonální těleso obsahující v patře ústřední sál, jehož převýšená hmota se bezpochyby projevila i v úrovni střechy. S podobným řešením ovládaným rovněž v zásadě již vrcholně barokním „plastickým principem“ se lze ve sledovaném období setkat i v případě zahradního kasina v nedalekém Milešově,

¹⁴ SOA Litoměřice, Sbírnka matrik severočeského kraje, sig. 112/1 – Matrika narozených, oddaných a zemřelých Milešov 1680–1705, Fol. 1. Za upozornění na tuto skutečnost tímto vřele děkuji Mgr. Jakubu Pátkovi, Ph.D.

¹⁵ Johann MILLER, *Historia Mariascheinensis*, Prag 1710, s. 136.

¹⁶ J. URBAN – P. MACEK, *Křemýž*, s. 6.

¹⁷ Jan Kilián (ed.), *Paměti krupského měšťana Michela Stüelera (1629–1649)*, Praha 2013, s. 399.

¹⁸ Jaroslaus SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen. Fünfter Theil. Leutmeritzer Kreis*, Prag – Wien 1787, s. 131. Autor zde konkrétně uvádí: „...und einem Schlosse versehen, das 1693 aufgeführt.“

¹⁹ Druhý letopočet udává rok vysvěcení – poznámka autora.

²⁰ J. URBAN – P. MACEK, *Křemýž*, s. 12.

²¹ TAMÉŽ, s. 38.

²² TAMÉŽ.

²³ TAMÉŽ, s. 43.

Křemýžský zámek (Schloss)

4) Křemýž, severní průčelí zámku po poslední výraznější přestavbě ve 30. letech 20. století na dobové pohlednici. Archiv autora.

stavěného mezi lety 1701–1706.²⁴ Dosud neurčeného autora obou staveb lze pravděpodobně hledat v osobě či osobách působících ve zmiňovaném období v tomto regionu. Pomyslný klíč může představovat kostel sv. Petra a Pavla.

ZALOŽENÍ A VÝSTAVBA KOSTELA SV. PETRA A PAVLA

Patrně v úzké souvislosti s výstavbou zámku v Křemýži zde došlo 12. října 1702 z podnětu donátorky Kateřiny Alžběty Pachonhay k položení základního kamene nového kostela.²⁵ Ještě před tímto datem byl stržen původní dřevěný kostel, z něhož byly pietně vyjmuty náhrobníky někdejších držitelů Křemýže z rodu Kozelků ze Hřivic.²⁶ Slavnostního obřadu, který proběhl „se všemi křesťanskými obřady a za vyzvánění zvonů“ se mimo samotné donátorky účastnili i její příbuzní a další významné osoby, s nimiž pěstovala společenské vztahy. Dle zápisu v pamětní listině to byl zejména: „Vysoce urozený pan Kryštof Bernard, vikář litoměřického kraje a děkan ve městě Duchcově (který patrně základní kámen posvětil – pozn. aut.), urozený pan Jan Antonín Hýzrle z Chodů, jeho císařské milosti

skutečný komorník, dvorský a komorní rada a jeho choť, vysoce urozená paní Kateřina, Markéta Barbora Terezie Hýzrllová, rozená svobodná paní z Woppingu a Karpfenheimu, paní na Tuchořicích a vysoce vážený pan František Karel Thatig, děkan ve městě Teplících, toho času administrátor v Křemýži.“²⁷ Listina dále zmiňuje zasvěcení kostela Nejsvětější Trojici, Panně Marii, apoštolským knížatům sv. Petru a Pavlu, jejichž společné milostivé ochraně nový chrám svěřuje. V neposlední řadě je zde uvedeno, že výstavba kostela byla umožněna díky předchozímu vzornému hospodaření donátorky. K položení základního kamene došlo v měsíci říjnu, kdy se již stavební sezona chýlila ke konci. Je více než pravděpodobné, že k této události došlo v souvislosti s životním jubileem donátorky, která v tomto roce dosáhla věku šedesáti let. Skutečnost položení základního kamene do již rozestavěné stavby se zde jeví jako nepravděpodobná.

S výstavbou kostela sv. Petra a Pavla byl od počátku spojen záměr obnovit i zdejší farnost. Ta zanikla již v období třicetileté války. Posledním duchovním správcem zde byl luteránský pastor Michael Koch, nucený v roce 1622 uprchnout do Saska.²⁸ Do roku 1678 bylo zdejší panství pod duchovní správou fary ve Světcích. V uvedeném roce Kateřina Alžběta Pachonhay dosáhla

²⁴ Táňa ŠIMKOVÁ – Jakub PÁTEK, *Zámecká zahrada a casino*, in: Jakub Pátek a kol., *Milešov ve středověku a novověku*, Ústí nad Labem 2015, s. 173.

²⁵ K výstavbě kostela sv. Petra a Pavla v Křemýži se nedochovaly, případně nebyly dosud objeveny relevantní písemné prameny v podobě účetního materiálu, plánů a pod.

²⁶ A. MEHL, *Blätter*, s. 23.

²⁷ Opisy pamětních listin nalezených r. 1870 v makovičkách kostela: SOA Litoměřice – pobočka Děčín, f. RA Ledebur – Křemýž, kart. č. 3, inv. č. 39.

²⁸ Ferdinand WENZEL, *Geschichtliches über Krzemusch*, *Erzgebirgs-Zeitung* XXV/1904, s. 75.

5) Křemýž, areál kostela sv. Petra a Pavla z prostoru návsi. Foto: Tomáš Vorlíček, 2017.

připojení Křemýže k farnosti teplické. K osamostatnění a znovuvytvoření farnosti v Křemýži došlo na základě rozhodnutí litoměřického biskupa Jaroslava Ignáce ze Šternberka ze dne 12. března 1706.²⁹ Prvním farářem se zde stal František Ignác Nessen původem z České Kamenice, který sám sebe označoval jako „*natione Bohemus*“. Ve svém úřadu působil až do roku 1745. Zpočátku byl nový duchovní nucen obývat pouze panskou chalupu, v níž se šenkovalo pivo. Nová farní budova byla dostavěna v roce 1709.³⁰ Již předtím byla z podnětu donátorky zřízena v Křemýži jednotřídní škola vystavěná na obecním pozemku. Jednalo se o přízemní budovu obsahující třídu, kuchyň, obytný pokoj a ložnici učitele.³¹

Vlastní výstavba kostela nadále pokračovala, neboť již roku 1706 byla hrubá stavba dokončena. Slavnostní vysvěcení kostela sv. Petra a Pavla provedl dne 29. června 1713 generální vikář biskupa litoměřického Tobiáš Hübner za přítomnosti četných hostů, mezi nimiž nechyběl například bílinský vikář a hornolitivnovský farář Fridrich Kollert, který již dříve osobně vysvětil kostely v Horním Litvínově, Horním Jiřetíně

a Duchcově. Samotná donátorka již slavnostnímu vysvěcení kostela přítomna nebyla. Kateřina Alžběta Pachonhay zemřela na Křemýži 2. ledna 1713 ve věku 71 let a její ostatky následně spočinuly v kryptě pod hlavním oltářem. Dědičkou panství se stala na základě poslední vůle její neteř Kateřina Barbora Terezie z Woppingu a Karpfenheimu provdaná za svobodného pána Jana Antonína Hýzrleho z Chodů.

EXTERIÉR KOSTELA

Kostel sv. Petra a Pavla v Křemýži je situován v centru obce a vytváří tak její přirozenou dominantu. Orientovaná stavba je součástí areálu, který vymezuje ohradní zeď zrušeného hřbitova s okosenými nárožními. Do západní části je situována vstupní brána. Ve východní části jsou do okosených čel zdí vloženy protilehlé vstupní branky. Hřbitovní zeď je zde provázána s hmotou hranolové zvonice. Jednoduchý kostel na půdorysu obdélníka s předstupující věží v západním průčelí je ukončen odsazeným trojbokým presbyteriem s bočními přístavky sakristie a oratoře. V ose stavby je v úzké návaznosti na závěr kostela situována mohutná samostatně stojící kampanila (**obr. 5**).

Západní trojosé průčelí kostela je rozvrženo do dvou základních hloubkových pohledových plánů, první plán tvoří

²⁹ Opis fundačního instrumentu: Archiv biskupské konzistoře v Litoměřicích, Fary I., kart. 64 – Křemýž.

³⁰ A. MEHL, *Blätter*, s. 30.

³¹ TAMTĚŽ, s. 31.

6) Křemýž, západní průčelí kostela sv. Petra a Pavla.
Foto: Tomáš Vorlíček, 2018.

mírně předstupující rizalit vyvrcholený hranolovou věží završenou cibulovou bání (**obr. 6**). Důraz na výraznou vertikální průčelí podtrhuje systém členění fasád v podobě lizén vymezujících v bočních osách druhého pohledového plánu plochy nečleněné stěny. Jediný horizontální členicí prvek průčelí představuje korunní římsa průběžného – v rizalitu zalamaného kladí. Fasády věže jsou řešeny poněkud náročněji užitím subtilních pilastrů s toskánskými hlavicemi, na něž dosedá korunní římsa a bání věže. Hlavní výtvarný důraz je kladen na střední kompoziční osu průčelního rizalitu, kde jsou soustředěny jednotlivé dominantní plastické architektonické prvky. Kompozici západního průčelí dotvářela v minulosti dvojice soch apoštolů sv. Petra a sv. Pavla umístěná na atice.³²

Ve spodní etáži západního průčelí se nejvýrazněji plasticky uplatňuje hlavní vstupní portál převyšovaný supraportou, v jejímž rozeklaném štítu se nalézá erb stavebníka. Nad portál je situováno velké obdélné okno posazené na tumbově modelovaný parapet, rámované pravouhle zalamanou lištovou šambránou. Suprafenestra vrcholí rozeklaným frontonem se zavěšeným festonem. Dominantní výtvarný prvek v etáži věže tvoří parapetní římsa s vloženými toskánskými balustrami,

³² Torzálně dochovaná socha sv. Petra byla v souvislosti s rekonstrukcí kostela v roce 1974 nalezena v prostoru krovu. Dnes je provizorně umístěna v kostele.

7) Křemýž, kostel sv. Petra a Pavla, hlavní vstupní portál s erbem rodu Pachonhay. Foto: Tomáš Vorlíček, 2018.

dosedající na nízký zalamaný sokl. Parapet je provázán s půlkruhově zaklenutým oknem zasazeným do ploché šambrány, nad níž je umístěno elipsovité okénko. Jednodušeji jsou členěna boční průčelí věže, kde je užití pouze nečleněných parapetních říms.

Způsob členění bočních průčelních fasád odpovídá vnitřnímu rozvržení stavby ve tři základní skladebné jednotky v rytmickém sledu $a+b+b+c$. Průčelnímu neodsazenému vstupnímu bloku odpovídá v exteriéru nečleněná plocha vymezená obdélným lizénovým rámem. Dále následuje dvojice lizénových rámu lodí, do jejichž plochy je zasazena dvojice velkých obdélných segmentově zaklenutých oken, zasazených do šambrán profilovaných třikrát odstupněnými zalamanými obloučky a výžlabky. Okna ukončují segmentově nadokenní římsičky. Do plochy stěny nad velkými okny je dále vsazena dvojice menších – příčně eliptických okének. Ta rámují ploché – v horní části obloučkovitě vykrajované šambrány lemované lištou, které završuje drobná římsička. Ta se dotýká spodní hrany lizénového rámu, před kterou předstupuje formou drobné projmuté stříšky. Rytmus členění jednotlivých polí bočních fasád lizénovými rámy je v místě, které odpovídá v interiéru umístění triumfálního oblouku, zhuštěn užitím lizén zdvojených.

8) Křemýž, kostel sv. Petra a Pavla, suprafenestra v západním průčelí. Foto: Tomáš Vorlíček, 2020.

Presbyterium kostela, odsazené od lodi velmi úzkým lizénovým rámem, je tvořeno pěti stranami osmiúhelníka. Do jednotlivých polí vymezených lizénovými rámy jsou vložena okna obdobného řešení jako v lodi. Nad nimi jsou do plochy stěn vložena vpadlá čtvercová pole. Stejný motiv se opakuje i ve stěně závěru presbyteria, kde je však okno zaslepeno. Při bočních stěnách kněžiště jsou situovány přízemní rizality sakristie (severní průčelí) a oratoře (jižní průčelí), kde se nachází i jeden ze vstupů do kostela. Další vstup, v současné době zazděný, se dříve nacházel i v severním průčelí kostela. Způsob zastřešení obou rizalitů si vyžádal redukcii výšky oken bočních stěn presbyteria na polovinu. Rovina střechy je od hmoty stavby horizontálně oddělena průběžnou koruní římsou s výrazně vyloženou deskou. Kostel je zastřešen velmi nízkou sedlovou střechou, která je nad západním průčelím zvalbená.

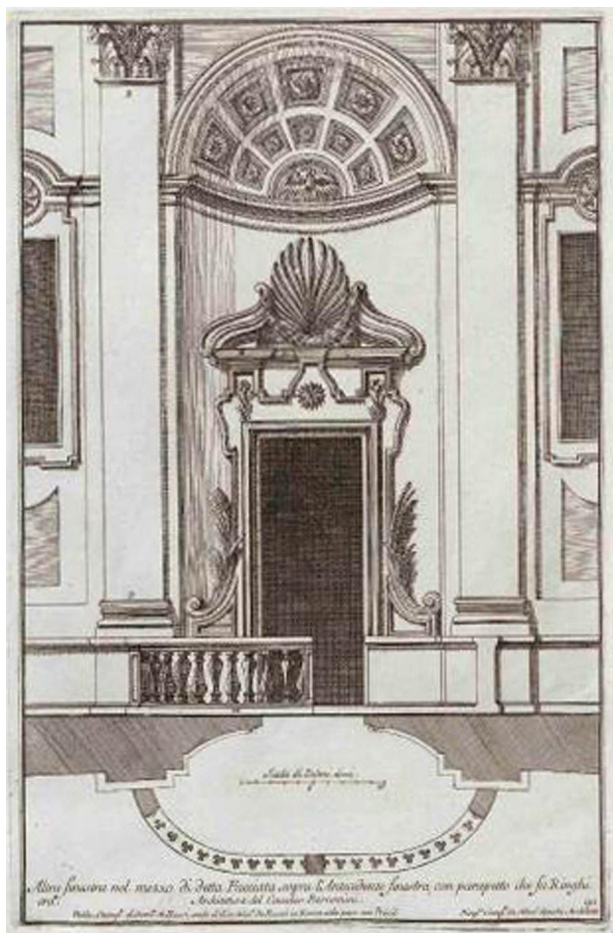
9) Řím, Oratorio di San Filippo Neri – detail fasády. Fotografie převzata: Wikisource, vyhledáno 21. 11. 2018.

VÝZNAMNÉ ARCHITEKTONICKÉ PRVKY EXTERIÉRU

V souvislosti s popisem exteriéru kostela sv. Petra a Pavla v Křemýži je nutné věnovat bližší pozornost vybraným architektonickým prvkům aplikovaným na jeho fasádách. Tyto detaily mohou sloužit jako jedno z vodítek pro určení případného autorství stavby a mohou rovněž badatelům dovolit nahlédnout do zříděl architektonické inspirace.

Dominantní architektonický prvek představuje již zmíněný vstupní portál ze střednězrného pískovce zasazený do profilované supraporty vrcholící promodelovaným nadevěrním frontonem (obr. 7). Supraportu rámuje profilovaná obdélná archivolta s dominancí středního oblouku, která je v nadpraží převýšena úsekem římsy, na niž je umístěn znak rodu Pachonhay lemovaný akantovými listy. Jím vrcholí střední kompoziční osa. Obě boční osy supraporty vymezují úseky redukovaného kladí volně položeného na překlad portálu. Kladí tvoří dvakrát odstupňovaný architráv, soudkový vlys a římsa, která vynáší úseky roztrženého frontonu.

Další charakteristický architektonický prvek západního průčelí se nachází nad vstupním portálem v podobě zmíněné suprafenestry. Velké obdélné průčelní okno osvětluje prostor varhanní kruchty je posazeno na bohatě promodelovaný parapet a podokenní římsu. Okno rámuje nejprve oblounek lemovaný lištou štukového rámu, dále lišta, která se v horní části několikrát pravouhle zalamuje a ve střední části je obloukovitě projmuta. Suprafenestra vrcholí plasticky promodelovaným frontonem, v jehož horních volutách je zavěšen feston vinné révy s jetelovým čtyřlístem uprostřed a s motivem srdce mezi spirálovitě se zavíjejícími hranami mušle (obr. 8).

10 Detail fasády Oratoria di San Filippo Neri v prvním dílu *Studio d'architettura civile*. Převzato: Domenico de ROSSI (ed.), *Studio d'architettura civile sopra gli ornamenti di porte e finestre, tratti da alcune fabbriche insigni di Roma, con le misure piante modini, e profili*, Roma 1702, fol. 90.

Zmíněný motiv představuje bezpochyby zajímavý vhléd do velmi specifické oblasti architektonické a obecně umělecké tvorby v podobě tzv. „vizuálního diskursu“. Ten mezi umělci v minulosti probíhal v několika rovinách a jeho důležitý projev představovala zejména reflexe cizích předloh a vzorů, ústící následně v citaci charakteristických motivů ve vlastním díle. V případě popsaného architektonického prvku na průčelí křemýžského kostela se jedná o přímou citaci z díla Francesca Borrominiho v podobě suprafenestry z průčelní lodžie Oratoria di San Filippo Neri v Římě, jehož přestavba probíhala v letech 1638–1650³³ (**obr. 9**). Architekt tento motiv v Křemýži upravil v podstatě jen v detailech, například vícekrát pravouhle zalomil zmíněnou lištu a do frontonu vložil mušli místo Borrominiho palmety. Inspiraci mohl čerpat z vlivného díla nakladatele Domenica de Rossiho *Studio d'architettura civile*, jehož první díl vyšel v Římě v roce 1702 (**obr. 10**). Kompedium, na němž se podílela řada významných římských architektů, zprostředkovalo rovněž střeoevropskému prostředí formou vynikajících grafických reprodukcí podrobné seznámení se soudobou

³³ Torsten TJARKS, *Das Architekturdetail bei Borromini. Form, Variation und Ordnung*, München 2015, s. 144.

11 Křemýž, kostel sv. Petra a Pavla, proflace okenních šambrán v jižním průčelí. Foto: Tomáš Vorlíček, 2017.

tvorbou barokního Říma.³⁴ Toto album, které výrazně přispělo k formování tzv. mezinárodního baroku, patrně architekt použil jako inspiraci a aplikoval výše uvedený borrominiovský motiv v severočeské Křemýži nedlouho po vydání jeho prvního dílu.³⁵

Patrně nejcharakterističtější prvek – tentokrát však z vlastní architektonické zásobnice motivů, představují výše zmíněná příčně oválná okénka osvětlující prostor podstřeší (**obr. 11**). V pražském prostředí byl v této formě patrně poprvé užit ve spodních etážích věží kostela sv. Havla na Starém Městě pražském, jehož raně barokní přestavba probíhala v 60. letech 17. stol.³⁶ Tento charakteristický motiv později reflektoval ve

³⁴ Vliv tohoto kompendia na soudobou architektonickou tvorbu podrobně mapuje sborník: Aloisio ANTINORI (ed.), *Studio d'Architettura Civile. Gli atlanti di architettura moderna e la diffusione dei modelli romani nell'Europa del Settecento nell'Europa del Settecento*, Roma 2012.

³⁵ Srov. Domenico de Rossi (ed.) *Studio d'architettura civile sopra gli ornamenti di porte e finestre, tratti da alcune fabbriche insigni di Roma, con le misure piante modini, e profili*, Roma 1702, fol. 90.

³⁶ Pavel VLČEK – Ester HAVLOVÁ, *Praha 1610–1700. Kapitoly o architektuře raného baroka*, Praha 1998, s. 184.

12) Křemýž, kostel sv. Petra a Pavla, pohled na varhany kruchtou. Foto: Tomáš Vorlíček, 2020.

své tvorbě Marc Antonio Canevalle, který jej poprvé použil na fasádách zámku v Mnichově Hradišti. Tento prvek se dále výrazně uplatnil i na fasádách Canevalleho vrcholné stavby kostela sv. Vojtěcha na Novém Městě pražském z let 1699–1704. Naposledy se k němu architekt vrátil v roce 1708 při přístavbě věže kostela sv. Jana Křtitele ve Strážišti u Příbrami. Geograficky nejbližší ke Křemýži jej Canevalle – mimo jiné společné prvky – aplikoval na fasádách zámeckého kostela Navštívení Panny Marie v nedalekém Duchcově.

INTERIÉR KOSTELA

Interiér křemýžského kostela je strukturován do tří základních prostorových jednotek v podobě vstupního neodsazeného průčelního bloku, lodě a presbyteria. Vstupní blok obsahuje v přízemí předsíň zaklenutou jedním polem valené klenby s trojbokými výsečemi, která dosedá na čtveřici drobných pilastrů s jednoduše utvářenými hlavicemi. Do prostoru lodi se předsíň otevírá stlačeným obloukem (obr. 12). Po levé straně předsíně se nachází kaple na půdorysu čtverce. Prostor kaple zaklenuté plackovou klenbou osvětluje z lodi obdélné okno rámované šambránou s lištou. Po pravé straně předsíně se nachází pravotočivé vřetenové schodiště vedoucí nejprve

na dřevěnou varhanní kruchtou v podvěží a dále do prostoru krovu. Prostor varhanní kruchtou je zaklenut jedním polem stlačené valené klenby s trojbokými výsečemi a středním vykrájaným štukovým zrcadlem. Do prostoru lodi se kruchta otevírá segmentovým obloukem archivolty s vloženým vrcholovým klenákem a diamantovanými cvikly. Oblouk archivolty dosedá na přízdní pilastry s jednoduše utvářenými hlavicemi v podobě pásku, vlysu, kymy, desky a simy. Kruchta je osvětlována velkým obdélným oknem zasazeným do hluboké špalety. Z dřevěné hudební kruchtou je dále možné vstoupit do prostoru kalkovny přístupné vchodem s profilovanou šambránou, lemovanou lištou s uchy a kapkami.

Na vnitřní vstupní blok kostela navazuje mírně obdélná loď tvořená sálem s vtaženými přízdními pilíři, mezi něž je po obou stranách vložena dvojice mělkých kaplí (obr. 13). Prostor lodi je zaklenut dvěma travé valené klenby s trojbokými výsečemi. Klenba dosedá na úseky říms, které nejsou v lodi průběžné – v jednotlivých úsecích kaplí se uplatňuje plocha zdi, do níž jsou vložena okna. Mělké výklenky kaplí jsou od klenebních kápí odděleny dvakrát odstupňovanými pasy, které dosedají na samostatné příčné přiložené pilastry. Důležitou roli v interiéru kostela hraje denní světlo pronikající do prostoru lodi velkými okny v bočních kaplích, které zvláště

13) Křemýž, kostel sv. Petra a Pavla, pohled do lodi a presbyteria. Foto: Tomáš Vorlíček, 2020.

v období, kdy je slunce nízko, vytváří z lodi soustředěný, jemně modelovaný a odstíněný prostor. Tomuto výtvarnému záměru architekta patrně odpovídá i současná výmalba interiéru kostela. Aktivní bílé natřené tektonické články v podobě pilastrů a říms vynášejících klenbu jsou zde barevně odlišeny od okrové pasívní hmoty obvodového zdiva.

Presbyterium kostela je od prostoru lodi odděleno výrazným, dvakrát odstupňovaným triumfálním obloukem, který dosedá na pilastrovou srostlici a pouze v tomto úseku mezi krajními pilastry lodi a vítězným obloukem má římsa charakter průběžného kladí. Presbyterium je zaklenuto jedním polem valené klenby s trojbokými výsečemi, závěr kostela pak systémem vzájemně navazujících trojbokých výsečí, jejichž klenební žebra jsou svedena na čtveřici pilastrů s dovnitř zkosenými dřívky, kterým tvarově odpovídají i úseky kladí. V severní stěně kněžiště je situován vstup do prostoru sakristie zaklenutého plochou placovou klenbou s hřebínky, odkud je možné vystoupit po schodišti v tloušťce zdi na kazatelnu. Do protilehlé jižní části je situována oratoř otevírající se do prostoru kněžiště stlačeným obloukem, která je rovněž zaklenuta placovou klenbou s hřebínky. Prostor se samostatným vstupem je osvětlován termálními okny.

ZVONICE

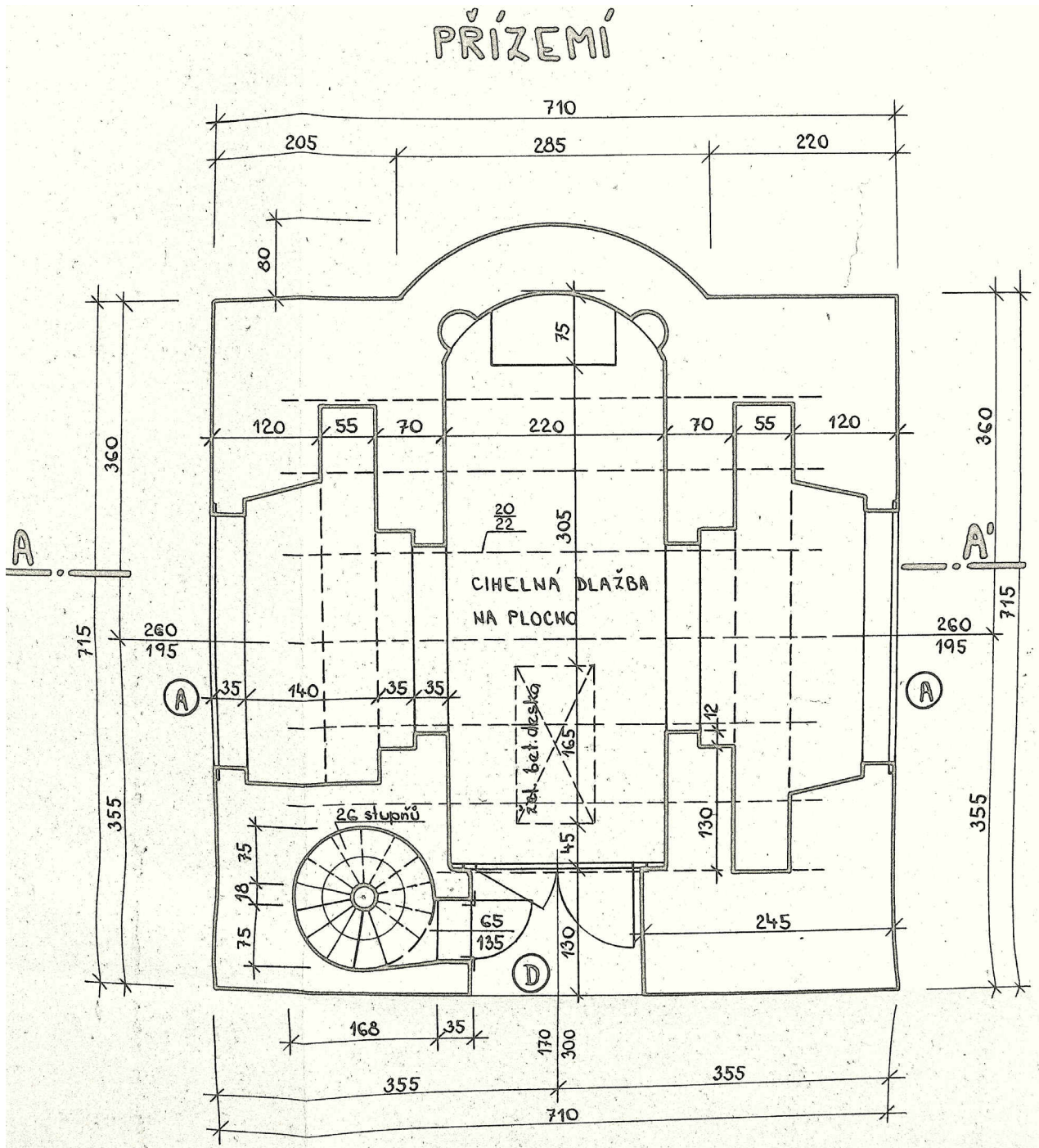
Nedílnou součástí areálu kostela sv. Petra a Pavla v Křemýži tvoří mohutná samostatně stojící zvonice.³⁷ Její osová návaznost na presbyterium má jednak za úkol poměrně krátký kostel opticky prodloužit, jednak zachytit hlavní kompoziční osu

směřující od zámku a vytvořit tak *point de vue* celé kompozice. Výstavba zvonice probíhala patrně společně s kostelem. Její mohutný hranol nahradil zmíněnou renesanční hřbitovní kapli se zvonící vystavěnou v 16. století.³⁸ Barokní zvonici tvoří zděná věž v podobě hranolu na půdorysu čtverce o stranách 710 x 715 cm. Její blok ukončený zdvojenou stanovou střechou je horizontálně rozdělen ve dvě etáže, spodní etáž přízemí je tvořena soklem s pásovou rustikou ukončeným průběžnou lištovou římsou. Horní etáž tvoří lizénové rámy, do kterých jsou v ose vložena okna – kasulová ve tvaru protáhlého trojlistu v prvním podlaží a obdélná půlkruhově zaklenutá ozvučnicová okna ve druhém podlaží. V přízemí západního průčelí se v ose kostela nachází vchod, ze kterého lze vstoupit do prostoru osově situované kaple, pravděpodobně dřívější márnice, na půdorysu obdélníka, ukončeného apsidou s vloženými nikami a předsazenou oltářní menzou. Apsida se projevuje v exteriéru stavby oblým výstupkem s drobným opěrkem vystupujícím z její hmoty.

Z kaple byly přístupné boční přízemní prostory na nepravidelném půdorysu, který vymezovala čtveřice nosných pilířů v koutech a k nim připojené vnitřní opěrné pilíře zajišťující statiku této značně složité konstrukce (**obr. 14**). Jednotlivé prostory od sebe vzájemně oddělovaly v současnosti zazděné segmentové oblouky. Interiér přízemí byl původně osvětlován velkými segmentově ukončenými okny v soklu severního a jižního průčelí zvonice (**obr. 15**). Při opravě kostela v letech 1974–1975 byly však tyto otvory zazděny a překryty

³⁷ Karel Kuča, *České moravské a slezské zvonice*, Praha 2001, s. 187.

³⁸ A. MEHL, *Blätter*, s. 18. Autor bohužel neuvádí z jakého zdroje ve své práci čerpal.

14) Křemýž, kostel sv. Petra a Pavla, stavební zaměření z roku 1974. SOkA Teplice, f. Okresní národní výbor Teplice, Odbor kultury, inv. č. 5135, Křemýž, kostel, rekonstrukce 1974–1975.

novou fasádou.³⁹ Po levé straně vstupní předsíně se nachází samostatně řešený vstup na pravotočivé vřetenové schodiště v tloušťce zdi, vedoucí do prostoru prvního poschodí věže. Odtud vede dřevěné schodiště do druhého poschodí, kde je umístěna zvonová stolice.⁴⁰ Obě patra jsou vzájemně oddě-

lena trámovými stropy. Samotný krov zvonice je přístupný po žebříku.

Mohutná kampanila obsahující ve svém přízemí drobnou kapli tvoří jádro v zásadě již vrcholně barokní kompozice,

³⁹ Stavební zaměření areálu z r. 1974: SOkA Teplice, f. Okresní národní výbor Teplice, Odbor kultury, inv. č. 5135, Křemýž – rekonstrukce kostela v letech 1974–1975. Za upozornění na tento důležitý pramen tímto vřele děkuji PhDr. Vítu Honysovi.

⁴⁰ Na zvonové stolici bylo původně zavěšeno pět zvonů. Do současné doby je dochován pouze zvon od staroměstského zvonáře Friedricha

Schönfeldta pořízený roku 1676 Kateřinou Alžbětou Pachonhay, deponovaný dnes na zámku v Duchcově. Podrobněji ke zvonům: SOkA Teplice, FÚ Křemýž, *Liber memorabilium I.*, pag 23; Ferdinand WENZEL, *Geschichtliches über Krzemusch*, *Erzgebirgs-Zeitung XXV/1904*, s. 105; Jiří WOLF – Michal B. SOUKUP, *Nápisy okresu Teplice. Inscriptiones in districtu Teplicensi repertae ab antiquissimo tempore usque ad annum 1800*, Duchcov 2016, s. 54, 105, 129.

15) Křemýž, kostel sv. Petra a Pavla. Okna v přízemí zvonice zazděná při rekonstrukci budovy v roce 1974. SOkA Teplice, f. Okresní národní výbor Teplice, Odbor kultury, inv. č. 5135, Křemýž, kostel, rekonstrukce 1974–1975.

kteřá zde zřetelně navazuje na starší řešení v podobě původní stavby. Zřetelně tak vyjadřuje časovou a významovou kontinuitu s předbělohorským obdobím a dřívějšími vlastníky z rodu Kozelků ze Hřivic. Je více než pravděpodobné, že tato koncepce byla výsledkem předem promyšleného architektonického řešení.

ZÁVĚR

Architektura kostela sv. Petra a Pavla v Křemýži může představovat klíč k interpretaci pozoruhodného stavebního počínu, ke kterému zde došlo v prvním deceniu 18. století. Dlouhodobý záměr stavebníka mohl být realizován až v závěrečné fázi jeho života, kdy Kateřina Alžběta Pachonhay nashromáždila dostatečné prostředky k jeho realizaci. Stalo se tak v době, během níž v okolí došlo v souvislosti s realizací záměrů zesnulého Jana Bedřicha z Valdštejna († 1694) a jeho „dvorního architekta“ Jeana Baptisty Matheyho († 1695) k rozsáhlé stavební činnosti, která vedla k výstavbě kostelů v Horním Jiřetíně a Duchcově.⁴¹ Arnošt Josef z Valdštejna, jako vykonavatel poslední vůle Jana Bedřicha a poručník dědice duchcovsko-litvínovského fideikomisu Jana Josefa, sem krátce po zůstavitelově smrti povolal z mnichovohradištského panství svého „dvorního“ stavitele a architekta Marca

⁴¹ V době úmrtí Jana Bedřicha z Valdštejna byl dokončen pouze kostel v Litvínově. Na výstavbu poutního kostela v Horním Jiřetíně odkázal ve své závěti arcibiskup pouhých 1000 zlatých. Výstavba kostela v Duchcově zůstala v rovině záměru. Srov. Jiří HRBEK, *Proměny valdštejnské reprezentace. Symbolické sítě valdštejnského rodu v 17. a 18. století*, Praha 2015, s. 301.

16) Horní Jiřetín, kostel Nanebevzetí Panny Marie, západní průčelí. Foto: Tomáš Vorlíček, 2020.

Antonia Canevalleho.⁴² Pověřil jej pravděpodobně nejen vedením stavby v Horním Jiřetíně, ale nejpozději roku 1698 i vypracováním plánů zámeckého kostela v Duchcově. V souvislosti s Canevalleho působením na Duchcovsku můžeme předpokládat mezi lety 1698–1702 vznik celkové architektonické koncepce vzniklé postupně v Křemýži.⁴³

Je to především celkové utváření kostela sv. Petra a Pavla, které v zásadě nevyklučuje souběžné vypracování návrhu společně se zámeckým kostelem v Duchcově. Západní průčelí křemýžského kostela zdůrazňuje střední kompoziční osu, kam jsou koncentrovány dominantní plastické architektonické prvky. Výtvarné vyznění tohoto průčelí s dominancí vtažené hranolové věže zachovává mnohé ze „zvláštní vzdorovité vážnosti“ (průčelí kostela Nanebevzetí Panny Marie v Horním Jiřetíně – pozn. autora), jehož hmota ztuhla v neúprosné

⁴² Jiří HRBEK, *Rezidenční síť členů valdštejnského rodu v 17. a 18. století*, Folia historica Bohemica 28/1, s. 86.

⁴³ Problematice tvorby a působení tohoto významného architekta se synteticky věnuje zejména trojice prací: Eva KNOTKOVÁ, *Marco Antonio Canevalle*, in: Petr Macek – Richard Biegel – Jakub Bachtík (edd.), *Barokní architektura v Čechách*, Praha 2015, s. 181–187; Eva JANÁČKOVÁ, *Marco Antonio Canevalle*, diplomová práce FF UK, Praha 2000; Pavel VLČEK (ed.), *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*, Praha 2004, s. 100–101.

17) Duchcov, kostel Navštívení Panny Marie, severní fasáda. Foto: Tomáš Vorlíček, 2017.

strnulosti⁴⁴ (obr. 16). Na bočních fasádách se uplatňují charakteristické prvky aplikované v Duchcově v podobě zmíněných eliptických okulů. Závěr kostela, kam jsou do plochy nad okny vložena vpadlá čtvercová pole, je se zámeckým kostelem v Duchcově téměř identický (obr. 17).

Prostorové utváření lodi s použitím dvojice mělkých bočních kaplí mezi přízedními pilíři i zde zřetelně prozrazuje společné tvůrčí zdroje, z nichž vycházel Marc Antonio Canevalle v řešení kostela Navštívení Panny Marie v Duchcově (obr. 18).

Architektonická úloha v podobě nevelkého venkovského farního kostela předurčila jeho výslednou podobu, již bylo dosaženo redukcí i vzájemnou kombinací jednotlivých strukturálních řešení, která byla jen s mírným předstihem aplikována na mnohem náročnějších sakrálních stavbách realizovaných na duchcovsko-litvínovském panství Valdštejnů. Průčelí kostela zřetelně sleduje tentýž výtvarný cíl jako průčelí Matheyho poutních kostelů Nanebevzetí Panny Marie v Horním Jiřetíně a částečně i kostela Panny Marie Bolestné v Mariánských Radčicích, který byl dokončen r. 1703. Řešením bočních fasád, ale i vnitřních prostorů lodi a presbyteria je kostel v Křemýži drobnější variací chrámu v nedalekém Duchcově.

Domnívám se, že přesto nelze chápat kostel sv. Petra a Pavla v Křemýži jako pouhou pozdější odvozeninu či derivát „velké architektury“, ale jako osobité dílo architekta, jímž nebyl pravděpodobně nikdo jiný než Marc Antonio Canevalle.

V této souvislosti by bylo možné nahlížet na další zmíněná díla v podobě křemýžského zámku i drobného milešovského kasina skrze optiku tvorby tohoto architekta, jehož působení a vliv ve sledovaném regionu byl významnější, než se dosud předpokládalo. Jako významný příklad recepce Canevalleho sakrální architektury v podkrušnohorském regionu je nutné uvést zejména kostel sv. Vojtěcha při dominikánském klášteře v Ústí nad Labem. Převor zdejšího konventu Hiacint Missenius získal již 4. dubna 1704 od ústeckého magistrátu svolení, aby zamýšlený kostel vycházel z dispozičního řešení tehdy dokončovaného kostela sv. Voršily na Novém Městě pražském, který, jak uvedl, měl „ze všech pražských kostelů nejraději“⁴⁵ Účast architekta chrámu Oktaviána Broggia je v písemných pramenech poprvé zmíněna v roce 1719.⁴⁶ Výstavba kostela sv. Vojtěcha se však protáhla až do poloviny 18. století.⁴⁷

⁴⁵ Karel KRÁL, *Kostel sv. Voršily na Novém Městě v Praze vzorem pro kostel sv. Vojtěcha v Ústí nad Labem*, Umění XVII/1968, s. 97.

⁴⁶ Petr MACEK, *Architektura*, in: Oktavián Broggio 1670–1742, Litoměřice 1992, s. 124.

⁴⁷ TAMTÉŽ, s. 124.

⁴⁴ Johann Joseph MORPER, *Der Prager architekt Jean Baptiste Mathey (Matthaeus Burgundus)*, München 1927, s. 95.

18) Duchcov, Kostel Navštívení Panny Marie, interiér lodi. Foto: Tomáš Vorlíček, 2018.

Pozoruhodný příklad recepce „velké architektury“ v rámci jednoho města představuje prakticky dosud nepovšimnutý objekt tzv. Heymannovy kaple v Duchcově. Na přelomu 17. a 18. století byla na soukromém pozemku kněze Johanna Christopha Heymanna († 1703) vybudována drobná centrální stavba s předsaženým kulisovým průčelím. Jako vzor zde bezpochyby sloužily struktury drobných oktagonálních kaplí zakomponovaných do průčelních bloků kostelů v Horním Jiřetíně a především kostela Zvěstování Panny Marie v samotném Duchcově, ke kterému měl donátor kaple úzké vazby.⁴⁸

Na závěr je nutné uvést skutečnost, že i kostel sv. Petra a Pavla v Křemýži, respektive jeho průčelí, nalezlo ve své době ohlas, a to v tvorbě stavitele Christiana Laglera (1668–1741). Podle Laglerova projektu byl vystavěn kostel sv. Kateřiny v Bořislavi vysvěcený v roce 1717. Architekt zde doplnil tradičněji komponované trojosé průčelí artikulované pilastry vysokého řádu s římsovými hlavicemi a nikami v bočních osách o motiv vtažené průčelní hranolové věže. Ta již v Bořislavi nepředstupuje formou nevýrazného rizalitu jako v Křemýži, ale vytváří zde homogenní průčelní blok.

Úhrnem pak kostel sv. Petra a Pavla v Křemýži představuje zajímavý příklad pronikání tvorby architektů spojených především s Prahou do venkovského prostředí severozápadních

Čech a v rámci sledovaného regionu zastupuje jako první stavba z typologického hlediska jistě pozoruhodnou skupinu venkovských farních kostelů s vtaženou průčelní věží.

⁴⁸ K osobě Christopha Heymanna: Jiří WOLF a kol., *Duchcov. Historie. Kultura. Lidé*, Praha 2013, s. 167.